

ните отношения. Резултат на военната фобия са билатералните преговори и съюзи между армейските или държавните ръководства на различните страни, търсещи взаимни гаранции в случай на въоръжен конфликт. Епохата изобилства с примери за подобни сондажи, споразумения и конвенции: германо-австрийска от 1879 г., френско-руска от 1892 и 1912 г., англо-френска от 1911/12 г., руско-английска от 1914 г. ... Във всички тях се посочва конкретен враг, поемат се определени ангажименти и с това, от една страна, се стесняват свободните пространства на дипломацията, а от друга – се локализируют напрежението и театъра на военните действия от периферията към европейския континент. Цялата детайлизирана обвързаност между държавите към лятото на 1914 г. е на такова ниво, че са достатъчни няколко изстрела в Сараево, за да се включи веригата от конкретни споразумения и предписани стъпки за действие на генералните щабове и нищо вече да не може да спре ескалацията на континенталния конфликт – включително и играещата роля на предпазител в отминали кризи дипломация.

Именно дипломатическите действия на правителствата на големите европейски държави в дните между Сараевския атентат и избухването на световната война са еманация на кризата на империализма и са най-често коментирани в историческата наука. Те изпълват съдържанието на влязлото в историческия речник понятие “Юлска криза” и предоставят изобилен доказателствен материал на изследвачите да защитят своите тези. Опасността е, че с извадени от контекста на събитията изказвания и стъпки на отделни водещи дипломати нерядко се стига до предубедени присъди.

* * *

Атентатът на 28 юни 1914 г. откри поредната криза в международните отношения и постави политическия елит на европейските сили и Сърбия пред труден избор². За правителството на Никола Пашич, отговорно за съдбата на Кралството и застъпник на каузата за южнославянско единство, дилемата е приемане или отхвърляне на австрийския ултиматум. В Белград са наясно, че всяко отстъпление под натиска на Виена уронва престижа на кабинета и подкопава авторитета му в предизборната борба, без при това да има гаранция,

че Дунавската монархия ще бъде удовлетворена и няма да нападне Сърбия. Песимизъм лъха и от анализа на варианта за неотстъпчивост пред силния съсед. Войната е неизбежна, а Пашич не е убеден в протекцията на Русия. Пресен е прецедентът от март 1909 г., когато, изправен пред военни усложнения по повод босненската криза, царят съветва сърбите да бият отбой. Патовата ситуация принуждава сръбското правителство предпазливо да лавира в отношенията си с Австро-Унгария, да приеме голямата част от условията на ултиматума и да съхрани държавния си суверенитет, отхвърляйки други.

Пред дилема са изправени и австро-унгарските държавници. Пасивност или снизхождение по отношение на преките извършители на покушението и техните подбудители уронват престижа на Дунавската монархия и засилват центробежните сили, а войната със Сърбия предполага конфронтация и с Русия. За накланяне на везните в полза на силовото, военно решение допринася декларираната готовност на германския кайзер Вилхелм II за подкрепа на австроунгарския император Франц Йосиф.

С оглед на външнополитическите проблеми на Русия царят не смята момента за подходящ за активни действия на Балканите. Последната война с Япония от 1904 – 1905 г. води до революционизиране на част от обществото, до надигания сред неруските националности в империята, до тежка въгрешна криза и загуба на международен престиж. Страната не е завършила военната си реформа, а евентуалните противници не са за подценяване. За не по-малко основателни се приемат и мотивите, главно от външнополитическо естество, за отстояване на руските интереси на Балканите. Разгромът на Сърбия от Австро-Унгария ще бъде и удар върху авторитета на традиционния защитник на южното славянство и ще отслаби позициите на царизма в Европейския югоизток. След териториалните загуби на България във Втората балканска война намалява влиянието на Петербург и в София. В резултат Германия и Австро-Унгария безпрепятствено ще доминират на полуострова и в Пролливите. Руският флот ще бъде откъснат от Средизмноморието, съюзът с Франция ще се обезсмисли до голяма степен, а при съседството с проспериращата Германия бъдещето на една изолирана Русия се очертава като трудно. Мнението между водещите

политици и генералитета относно политиката на страната в юлската криза се разминават. Николай II се колебае, но военните вземат връх и предопределят намесата на Русия в австро-сръбския конфликт.

В най-значима степен решението на въпроса за европейския мир или война се взема в Берлин. Амбициите на Вилхелм II да води световната политика при неизгодното за Райха съотношение на силите след образуването на Антантата дефинират необходимостта от запазване на съюза с Франц Йосиф. Австро-Унгария е ключова страна не само в германската експанзия на Балканите и Ориента, а и в стратегията за оцеляване в условията на обкръжение. Зависимостта на Берлин от Виена кара германските политици да следят с тревога вътрешнодържавните проблеми на многонационалната империя и да предлагат мерки за запазване на мощта и външно-политическия ѝ престиж.

Южнославянският въпрос ангажира и Вилхелм II. Кайзерът не споделя оптимизма на Франц Фердинанд за разрешаване на вътрешните противоречия чрез реформиране на триалистичен или федеративен принцип. Впечатлява го радикалното предложение на Военната партия за превантивна война срещу Сърбия. Кралството заплашва не само устоите на Австро-Унгария. То е средище на панславянството на Балканите, проводник на руските интереси в региона, център на антигерманската пропаганда и обхваща територии, през които минават отсечки на стратегическата за Райха железопътна линия, свързваща Багдад с Берлин. Инвестициите в нея и значението ѝ се обезсмислят или най-малкото зависят от волята на белградските правителства.

От есента на 1913 г. в изявленията на Вилхелм II се прокарва един константен антисръбски курс. Между 18 и 26 октомври 1913 г. той се среща и разговаря последователно с шефа на хабсбургския генерален щаб Конрад фон Хьотцендорф, Франц Фердинанд и австро-унгарския външен министър граф Берхтолд и препоръчва твърди мерки срещу размирна Сърбия³. Атенатът срещу престолонаследника се явява удобен повод за война с Белград. Една бърза победа на Австро-Унгария над Кралството ще реши наведнъж много германски проблеми. Обратно, колебливостта на Виена се оценява като пагубна за германо-австрийския престиж и интереси.

В анализите на международната ситуация след 28 юни 1914 г. кайзерът включва и фактора Русия. Военната реформа там не е завършила и Николай II ще трябва или да жертва Сърбия и авторитета си на защитник на славянството, както и да разочарова французите с отстъплението си в решаващи кризи, или ще поеме предизвикателството в момент, в който Германия има по-големи шансове за победа, дори и при намеса на Франция. Единствено незабавното ангажиране на Лондон във войната би поставило Берлин в неизгодно положение. През юли 1914 г. императорското ръководство се колебае между реалистичните предположения за включване на Англия в конфликта на страна на противника и надеждите, че все пак може да се спазари нейният неутралитет.

Канцлерът Бетман Холвег гледа на Русия и поведението ѝ в австро-сръбския конфликт като на обединяваща поляризираното германско общество предпоставка. Десницата в Райха и пангерманистите в частност водят агитация за незабавна нападателна война, докато работничеството и социалдемократите, спечелили парламентарните избори в 1912 г., настояват за мир. Според Бетман Холвег единствено една очевидна руска агресия може да гарантира лоялността на левите сили във войната или поне гражданския мир в нейната начална фаза.

Свободата на избор на френската дипломация в лятото на 1914 г. е сравнително по-ограничена и кореспондира с руската политика. Въпреки че не е пряко замесена в балканския конфликт, от важно значение за Републиката е да демонстрира солидарност с царя дори и в случай на война. Перспективата да наблюдава пасивно развитието на кризата би предизвикала разколебаване в Петербург и разтрогване на съюза, победа – дипломатическа или военна, за Германия, и изолация на Франция. Мирът на всяка цена се приема за национално предателство дори и от спечелилата изборите през май 1914 г. с пацифистки лозунги леволиберална коалиция на френските социалисти и радикалсоциалисти. Затова кабинетът на Вивиани не режисира, а следва хода на събитията в Европейския югоизток на страната на Русия.

Върху поведението и решенията на английското правителство в навечерието на Първата световна война влияние оказват както

вътрешни (социални конфликти, ирландският въпрос), така и външни фактори – оспорваната от Германия хегемония на първата индустриална, морска и политическа сила. В началото на XX век Англия не може вече сама да гарантира интересите си на континента и в световния океан и се обвързва със споразумения и съюзи с други държави. С изграждането на Антантата се търси взаимна сигурност на старите колониални империи спрямо аспирациите на новите империалистически сили и специално на Райха. Неутралитетът на Великобритания в юлската криза и в евентуалната война би имал непоправими последствия за извоюваната ѝ от векове мощ. Английското правителство преценява, че изоставените от него Русия и Франция нямат големи шансове за победа. Германия ще тържествува и в близко бъдеще ще търси повод за налагане и над островната държава. Дори австро-сръбският конфликт да не прерасне в континентална война, британската империя ще се е компрометирала в Париж и Петербург. Не се изключва вероятността разочарованието им да бъде използвано от Берлин и Вилхелм II да реализира витаещата от години концепция за коалиция между континенталните сили, след като още в 1898 г. той успя да сближи на антианглийска основа Германия, Франция и Русия в т. нар. Източноазиатския троен съюз и да си поделят китайското крайбрежие. Новата коалиция ще изолира Англия на дипломатическата сцена и ще възроди старите ѝ спорове с Републиката в Африка и с царя в Азия. Тези разсъждения допринасят за изключване на неутралитета като позиция на Великобритания в юлската криза въпреки тежките вътрешни социални проблеми и състояние на необявена гражданска война в Ирландия.

Единствена Италия от големите европейски държави не се ангажира в ескалацията на Балканите конфликт. От една страна, формално тя все още е член на Тройния съюз, а от друга, има подписани споразумения за неутралитет с Франция и за гарантиране на интересите си в Югоизточна Европа с Русия. Стремелът към южнославянско обединение има силен отклик сред обществеността на Апенините, хармонира с либералните идеи на италианското Рисорджименто и заедно с традиционната омраза срещу Хабсбургската империя, неразрешените с Австрия гранични спорове и

собствени амбиции за териториално разширение в Адриатическото балканско крайбрежие се затваря кръгът от мотиви за вземане на решението за неутралитет от правителството на Антонио Саландра.

Натрупаните с години неразрешени противоречия между големите европейски държави, груповото им обвързване и противопоставяне на двата империалистически блока, сковалият правителствата на великите сили страх от намеренията на противника, тревожните анализи на евентуалната бъдеща международна обстановка и подготовката им за война дават отражение върху развоја на Юлската криза.

Новината за покушението над австро-унгарския престолонаследник се разпространява светкавично и хвърля в смут населението на Европа. Въпреки че в първите съобщения от Сараево липсват разкрития за подбудите и връзките на атентаторите със сръбските тайни служби, в столиците на големите държави се коментира, макар и нееднозначно, вероятността от избухване на нова война на Балканите.

Различен е отзвукът и сред отделните националности в Дунавската монархия. Докато сред германското население на империята предизвиква антисръбски настроения, унгарците посрещат известието с облекчение, а чехите – с едва прикрита радост. В империята е обявен траур, но за наблюдателите не остават тайна раздвоените чувства сред политическия елит. Противниците на триализма си отдъхват със смъртта на Франц Фердинанд. Дори Франц Йосиф приема атентата като божия воля. Той не може да прости морганатичния брак на племенника си и плановете му за децентрализация на империята. Обществения спектър допълват привържениците на Военната партия, за която политическото убийство е достатъчен повод за превантивна война срещу Сърбия. Началникът на Генералния щаб на австро-унгарската армия Конрад фон Хьотцендорф препоръчва на външния министър граф Леополд Берхтолд незабавна мобилизация и действия в защита на престижа на монархията.⁴ Приживе престолонаследникът не е от най-обичаните в империята, докато смъртта му обединява различни политически групи.

Натискът на военната партия и антисръбската пропаганда се засилват с изтръгнатите от арестуваните атентатори сведения за връзки със съседното кралство. Първоначалното емоционално объркване във Виена отстъпва място на хладнокръвните анализи на ситуацията и евентуалните последици. На призива на Фон Хьотцендорф за незабавна наказателна акция унгарският министър-председател граф Ищван Тиса и имперският външен министър Берхтолд, също с унгарски произход въпреки немското си име, отговарят с предложение за съгласуване на политиката с Германия. Очаквало се Русия да защити Сърбия, а Австро-Унгария не би издържала сама война на два фронта. Тиса счита за желателно да се изчака становището на България и Румъния, за да се избегне прерастването на локалния конфликт в европейска война.

С мисия за сондиране мнението на германското имперско ръководство е натоварен граф Александър фон Хойош. В Берлин той предава на австроунгарския посланик граф Ласло фон Шчогени-Марих два документа: Меморандум на Тиса относно положението в Дунавската монархия и предложение за привличане на България в разрешаването на сръбския въпрос, както и лично писмо на Франц Йосиф до Вилхелм II, в което споделя мнението си да заличи Кралството като политически фактор и център на панславянската политика на Балканите⁵.

В Германия от дни трескаво се обсъжда ситуацията в Юго-източна Европа. Канцлерът и политическото ръководство на Райха са склонни да излязат с инициатива пред великите сили за съвместни дипломатически стъпки в полза на Австро-Унгария. В Генералния щаб пък са на мнение да не се изпуска "златният шанс" за превантивна война срещу "сръбското революционно гнездо" и Русия, ако се намеси. Везните накланя Вилхелм II. От година той е убеждаван от генералитета в необходимостта от своевременно пресиране на царя. Превъзходството на германската армия щяло да бъде заличено към 1917 г., ако Николай II спази програмата си за военна реформа⁶. След разговори в началото на юли с главния имперски интендант генерал граф Георг фон Валдерзее ("... сега, докато Русия все още не е готова")⁷ и с други отговорни фактори във Военното министерство кайзерът взема своето решение. "Трябва да се ликвидират сръбите, и то скоро. Сега или никога." – резолира

Вилхелм II на 4 юли мнението си върху донесение на германския посланик във Виена Хайнрих фон Чиршки унд Бьогендорф⁸. Същия отговор дава на посетилия го следващия ден в Потсдам Шчогени. Кайзерът обещава пълната подкрепа на Германия, каквито и усложнения да предизвика австрийската агресия. Що се отнася до Русия, той счита, че царят трябва добре да обмисли дали има сили за война. Вечерта на 5 юли във Виена получават "бланковото, неограничено пълномощно" на Вилхелм II⁹.

За да се придаде официален характер на германското становище, съобразно конституцията е нужно съгласието на канцлера. Вилхелм II коректно подчертава тази необходимост пред австроунгарския посланик, но го успокоява, че не се съмнява в подкрепата на Бетман Холвег. Следобед на 5 юли, по време на разходка в градината на Сан-суси, канцлерът одобрява пред Вилхелм II дадения вече на Шчогени отговор. Часове по-късно ръководители на военните ведомства са свикани спешно в двореца за предприемане на военноподготвителни мерки. На въпроса на кайзера дали войската е готова за всякаква развръзка отговорът на военния министър генерал Ерих фон Фалкенхайн е лаконичен – "Да!"¹⁰. На 6 юли Бетман Холвег официално потвърждава пред австроунгарските дипломати пълната германска подкрепа¹¹.

Увереността на военните в превъзходството над Русия и Франция е толкова голяма, че веднага след съвещанието в Потсдам кайзерът се отправя на ваканционна обиколка в Северно море. По същото време в отпуск са още шефът на германския генерален щаб Хелмут фон Молтке (в Карлсбад – дн. Карлови вари), адмирал Алфред фон Тирпиц, Бетман Холвег (в крайбрежното си имение Хоенфиноу, откъдето при необходимост дискретно посещава канцлерството), имперският вътрешен министър и вицеканцлер Клеменс фон Делбрюк, генерал Валдерзее и други висши военни и политически фигури.

Във Виена цари задоволство сред държавния елит от подкрепата на Райха. На свиканото на 7 юли общо заседание на австрийския и унгарския министерски съвет Хойош докладва добрите новини, а Конрад фон Хьотцендорф описва състоянието на войската. Взема се решение за война със Сърбия, дипломатически подготвена чрез ултиматум, който да е с неприемливи за Белград условия.

Обсъжда се и схемата на мобилизацията на австроунгарската армия. Предвидено е тя да се обяви 16 дни преди настъпването.

Единствено изказванията на Тиса не хармонират с войнственото въодушевление на участниците. Опасенията на унгарския министър-председател, макар и не в директна форма изразени, са свързани с евентуалната победа над Кралството. С окупацията на Сърбия южнославянският етнос в Дунавската империя ще нарасне и ще изтласка отново на преден план проблема с вътрешните международни отношения и преустройство на държавата. Не е изключено въпреки смъртта на престолонаследника планът му да трябва да се приложи на практика. Чак след 14 юли Тиса се включва в общия милитаристичен хор¹².

Междувременно във Виена се изработва ултиматумът. Предвид планираното между 20 и 24 юли посещение на френския президент Поанкаре и министър-председателя Вивiani в руската столица се предвижда връчването му на Пашич да стане след 25 юли. Целта е да се избегне възможността Франция и Русия да се договорят за съвместни действия. Цялата подготовка за война Берхтолд върши в дълбока тайна, за да предотврати преждевременна дипломатическа намеса на Великите сили в австро-сръбските отношения. Дори Конрад фон Хьотцендорф, военният министър Александър фон Кробатин и други държавни дейци ползват летните си отпуски. Въпреки взетите мерки европейската преса прогнозира предстоящия конфликт. Посланиците на Антантата в Берлин и Виена упорито търсят отговори на въпроси, свързани с изхода от кризата. Съмнения и нервност съпътстват разговорите.

В средата на месеца Берхтолд научава точната дата на края на френската визита в Петербург – 23 юли. По негово настояване министерският съвет решава да връчи ултиматума на Сърбия още същия следобед, непосредствено след отплуването на президентския кораб. Ходът е добре обмислен. Поанкаре и Вивiani ще са в открито море и при тогавашното състояние на съобщителната техника трудно ще могат пълноценно да координират политиката си с останалите държави от блока на Антантата. На същото заседание Тиса успява да прокара мнението си да не се анексират големи територии от Сърбия. Предвиждало се част от земите на Кралството да се предадат на България¹³.

В съответствие със сценария към 18 часа на 23 юли австроунгарският посланик в Белград, барон Владимир Гийзл фон Гийзлинген, връчва на сръбското правителство ултиматума. Пашич е обвинен в толериране на антиавстрийските действия и пропаганда на "Народна отбрана" и се настоява за незабавно изпълнение на включващата 10 искания австрийска протестна нота: "1. Да се съдържана всяка публикация, която възбужда омраза и презрение към Монархията. 2. Веднага да се разпусне "Народна отбрана", да се конфискуват всички пропагандни средства и да се подхожда по същия начин срещу подобни дружества. 3. Незабавно да се спре всичко, което служи или може да послужи за пропаганда срещу Австро-Унгария. 4. Да се отстранят от армията и администрацията всички онези офицери и функционери, които от името на сръбското правителство работят в тази пропаганда срещу Дуалистичната монархия. 5. Да се приеме австро-унгарска подкрепа за съдържане на превратаджийското движение, насочено срещу териториалната цялост. 6. Провеждане на съдопроизводство срещу участниците в комплота от 28 юни с участие на австро-унгарски представители. 7. Незабавно да се арестуват комендантите Войя Танкошич и Милан Циганович. 8. Чрез ефикасни мерки да се спре нелегалната контрабанда на оръжие и строго да се накаже граничната служба в Шабац и Лозница, защото е улеснила преминаването. 9. Австроунгарското правителство да получи обяснение за тези личности, които, намирайки се в официално положение, без да се колебаят, след атентата се изразяват враждебно срещу Монархията. 10. Виенското правителство да се уведоми за предприетите мерки"¹⁴.

За размисъл се дават само 48 часа. Гийзл заплашва със скъсване на дипломатическите отношения при всеки забавен или различаващ се от безусловното приемане на ултиматума отговор.

На 24 юни правителствата на големите европейски държави са уведомени от Пашич за създаването на положение. Дипломатите на Антантата във Виена и Берлин излизат с предложение за удължаване срока на ултиматума и разрешаване на кризата с мирни средства. Английският външен министър Едуард Грей осъжда пред германския посланик в Лондон, княз Карл Макс фон Лихновски, десетте австрийски условия, които по негово мнение никоя държава

не би могла да приеме, без да загуби самостоятелността си. Той е песимист в разсъжденията си за европейския мир, защото очаквал царят, подтикнат от обществените настроения в Петербург, да бъде принуден да се намеси в конфликта на Балканите, а това означавало континентална война. Грей предлага на Бетман Холвег да въздейства умиротворяващо на Австро-Унгария, той от своя страна ще съдържа Русия от намеса, а непряко ангажираните в конфликта сили – Германия, Англия, Италия и Франция – да посредничат в полза на мира.¹⁵ Междувременно в разпространено комюнике руското правителство декларира невъзможността си да остане неутрално при анексиране на сръбски територии от Дунавската монархия¹⁶.

Английската инициатива за международна конференция събужда в Берлин спомена от Алхесирас. Канцлерът не я отхвърля директно, но в разпратената до германските посланици инструкция с официалното имперско становище се акцентува върху вината на Сърбия и задълженията на Райха към Австро-Унгария в случай на руска заплаха. Бетман Холвег изразява надеждите си, че разумът ще надделее и противоречията ще се разрешат на локално ниво, без намесата на великите сили.¹⁷

Следобедна на 25 юли, следвайки срока, сръбското правителство връчва отговора на барон Гийзл. В него Пашич отклонява единствено искането за участие на австроунгарски представители в съдопроизводството над замесените в атентата (т. 6) и изразява резерви по отношение вината на споменатите в т. 7 коменданти. Придържайки се стриктно към указанията, Гийзл напуска същата нощ Белград, а Франц Йосиф подписва заповед за мобилизация на 8 армейски корпуса, считано от 28 юли¹⁸. Пашич предполага реакцията на стария император и три часа преди да депозира отговора си, също обявява мобилизация. Целта му е да подготви сръбската столица за евентуален артилерийски обстрел от разположените в близост до нея вражески батареи.

Скъсването на дипломатическите отношения между Дунавската монархия и Кралство Сърбия приближава опасността от война и дава нов гласък на миротворческите инициативи на Англия. Според приетия мобилизационен план на Австро-Унгария се предвиждат 16 дни за подготовка на армията, преди да влезе в сра-

жение. Изчисленията показват, че евентуално чак на 12 август империята ще е готова да обяви и започне войната. За Бетман Холвег срокът е достатъчно дълъг определени среди в Берлин и Виена да се разколебаят в намеренията си, подложени на дипломатическия натиск на европейските държави. На Германия ѝ е трудно да отхвърля всеки опит на Грей за посредничество, без сама да се компрометира като военолюбива, и настоява пред съюзника си за спешни действия, поставящи великите сили пред свършен факт¹⁹. Канцлерът е наясно с последствията на една подобна акция. Макар и да се надява, че Николай II няма да посмее да се намеси със сила и конфликтът ще бъде локализиран само на Балканите, той отчита и риска, който поема с дадения на Австро-Унгария картбланш при руско нападение. Генералитетът го убеждава, че е настъпил благоприятният момент за разправа с обкръжилите империята и враждебно настроени континентални държави.

Унгарският министър-председател също се застъпва пред Франц Йосиф за незабавни действия, защото всяко забавяне щяло да се тълкува като проява на страх или най-малкото – съмнение в собствените сили. Ръководството на Военната партия подкрепя Тиса, а Берхтолд е съгласен с логиката на германските внушения. Около 11 часа на 28 юли Австро-Унгария обявява война на Сърбия и на следващия ден започва обстрелването на Белград.

Следобедна на 27 юли в Потсдам се завръща Вилхелм II. Въпреки че сръбският отговор на австрийския ултиматум още същия ден е предаден на германското външно министерство, канцлерът запознава монарха с текста му на 28 юли. Забавянето не е случайно. Военните и дипломатите в Райха се притесняват от евентуално разколебаване на кайзера и отбой преди последната стъпка. Вилхелм II е показал вече слаби нерви в сублимните моменти на мароканските кризи през 1906 и 1911 г. Опасенията се оказват оправдани. “Но с това отпада всяка причина за война” – коментира той сръбския отговор и предлага австрийските войски само да окупират Белград като гаранция, че Сърбия ще изпълни условията, а за оспорваните т. 6 и т. 7 да се водят преговори²⁰.

В инструкцията до Чиршки Бетман Холвег не споменава нито дума за колебанията и предложението на монарха за преговори. На посланика във Виена е наредено да не създава впечатление, като че

ли Германия желае да възпре Франц Йосиф, и че в Берлин действат за намиране на модус, улесняващ реализирането на преследваната от Австро-Унгария цел, без същевременно да се отваря световна война. Ако последната все пак избухне, съюзените монархии трябва да са настроили обществеността в своя полза, отговорността да падне върху Русия, а Англия да остане неутрална²¹.

На 29 юли Дунавската монархия обстрелва Белград, Русия обявява частична мобилизация, а от Лондон пристига в Берлин поредното предложение на Грей за преговори, подсказващо английската намеса в конфликта на страната на Антантата. Не само Вилхелм II, а и Бетман Холвег счита вече, че е възможно да се търси компромис. Демонстрираната от Централните сили военна решителност е факт и може офанзивата да се доразвие на дипломатическата маса. В писмо до Николай II кайзерът настоява за спиране на мобилизацията и предлага услугите си за посредничество между него и Франц Йосиф, но при окупация на Белград от австрийските войски²². Бетман Холвег съобщава същите условия и на Едуард Грей. На среднощна ауденция разговор с английския посланик в Берлин Уилям Едуард Гошен канцлерът се опитва да убеди Лондон в миролюбивите си намерения и уверява събеседника си, че решението за голямата война ще се вземе в Петербург. Що се отнася до Германия, ако се стигне до континентален сблъсък, Бетман Холвег обещава при неутралитет на Великобритания и успех на Райха да не се променят европейските граници на Франция. Подразбира се, че империята ще търси компенсации за сметка на африканските колонии на Републиката.

Още едно намерение на Вилхелм II е закодирано в посочения разговор. Бетман Холвег подсказва, че очаква евентуално френско нападение през Белгия. За да се защити Берлин, ще трябва да поиска от Брюксел гаранции за неутралитет, но канцлерът се съмнява, че белгийското правителство и при добра воля може да спре французите. Затова той не изключва вероятността да се наложи германските войски да преминат през съседното малко Кралство в защита на интересите на Райха, като обещава след ликвидиране на заплахата да възстанови интегритета му. Ако Белгия не пропусне доброволно кайзеровите войски през територията си, Германия ще я третира

като неприятел и не поема подобни ангажименти за след края на войната²³.

Отговорът на Грей е светкавичен. Той споделя пред Лихновски, че държи на преговорите, но стигне ли се до война с френско участие, Англия няма да остане неутрална²⁴. Съобщението попарва надеждите на германските политици. В 3 часа сутринта на 30 юли Бетман Холвег спешно изпраща две телеграми във Виена. Първата е до Чиршки и преразказва становището на английския външен министър. Канцлерът я допълва с нерадостни разсъждения, че ако Австро-Унгария откаже всяко посредничество, ще трябва да воюват срещу четири велики сили – антантовските държави плюс неблагоприятна Италия. Съотношението на силите не е в тяхна полза и препоръчва на посланика да съдейства пред Берхтолд в търсенето на пъгища за преговори с Русия. Втората телеграма, изпратена само 5 минути по-късно, преповтаря в по-категорична форма препоръките на канцлера²⁵.

Но докато германските политици трескаво търсят възможности за ограничаване на конфликта, военните демонстрират нетърпение. На 30 юли по обяд Фалкенхайм, Тирпиц и Молтке настояват пред Бетман Холвег да се обяви незабавно империята в състояние на военна заплаха. Ресорните служби работят за сключване на военен съюз с Турция, подписан на 2 август и демонстриран с изпращането на немските крайцери “Гьобен” и “Бреслау” в Константинопол. За отслабване на противника германският генерален щаб разработва мерки за провокиране на революционни вълнения в Русия – Кавказ и полските територии, в Египет, Персия, Индия. Предвижда се Япония да се спечели с обещание за предаване на Далечния изток в нейната сфера на влияние, да се неутрализират, ако не могат да бъдат обвързани, скандинавските държави и южноафриканските доминиони, да се изясни в най-кратко време отношението на Белгия, Италия, балканските страни²⁶.

Канцлерът удържа на натиска на генералите. При неизбежността на войната той чака сигнала за нея да дойде от Русия. Единствено така има все още някаква възможност Англия да остане неутрална, вината да падне върху царя и социалдемократията в Райха да бъде спечелена за националната кауза.

Вечерта на 30 юли в Берлин пристига сведение за обявена от Николай II генерална мобилизация. Към обяд на следващия ден информацията се потвърждава. Бетман Холвег незабавно реагира с обявяване на искането от Молтке състояние на военна опасност и изпращането на ултиматум до Петербург в срок от 12 часа да се отменят всички мобилизационни мерки, насочени срещу Германия и Австро-Унгария. Нотата е получена от германския посланик в руската столица, граф Фридрих фон Порталес, към полунощ на 31 юли срещу 1 август. След изтичане на времето и отхвърляне на ултиматума Вилхелм II скъсва дипломатическите отношения с Николай II, обявява обща мобилизация, а към 17 часа на 1 август и война на Русия²⁷.

Паралелно с ултиматума до Петербург Германия изпраща на 31 юли и 18-часов ултиматум до Париж с искане за неутралитет при руско-германска война. На посланика във френската столица е наредено да поиска от Вивиани предаването в немски ръце на крепостите Тулон и Вердюн като гаранция за неучастието на Републиката във въоръжения конфликт. Условиата са неприемливи и естествено отхвърлени, но без от френска страна да се обявява война на Райха²⁸.

Междувременно на 1 август Лихновски телеграфира от Лондон, че Грей е склонен да гарантира англо-френската ненамеса във войната²⁹. Вилхелм II привиква Бетман Холвег и Молтке и нарежда да се спре дислоцирането на германските войски по западната граница и да се съсредоточат главните сили на изток. Молтке е твърдо против, защото заповедта не е съобразена с военния план, предвиждащ офанзива срещу Франция. "Придвижването на многомилionenна армия не може да се импровизира, то е резултат на дългогодишен упорит труд и, веднъж уточнено, не може да се променя" – възразява началникът на Генералния щаб и заплашва с отказ да поеме отговорността за изхода на войната.

Бетман Холвег е неспокоен, нерешителен и раздвоен. От една страна, отчита военното въодушевление, обхванало империята, възможността да укрепи връзките с Австро-Унгария и да разчупи обръча около Германия, но от друга страна, трябва да се калкулира

рискът войната да прерасне в световна. Затова канцлерът подкрепя Вилхелм II. Молтке ядосан напуска двореца³⁰.

За да е сигурен в английските намерения, кайзерът изпраща същия следобед телеграма до Джордж V, в която, спестявайки факта, че германските войски са окупирали Люксембург, го уведомява за спрения поход на запад и предлага преговори по варианта войната да е само срещу Русия. В полунощ, след като от Англия не пристига никакъв отговор, нетърпеливият Молтке нахлува в покоите на кайзера. Вилхелм II го приема по пижама, загърнат с военна перерина, и уморено изрича: "Сега може да правите каквото Вие искате." "Скокът в тъмното", по думите на Бетман Холвег, е факт³¹.

На 3 август под предлог, че Франция нарушава границите на Германия и бомбардира нейни обекти, ѝ се обявява война. След отказа на Белгия да приеме ултиматума германските войски нахлуват на нейна територия, а по повод нарушения белгийски неутралитет на 4 август Англия обявява война на Райха³². С намесата на Великобритания и нейните многобройни колонии и доминиони конфликтът от континентален прераства в световна война. До нейния край се включват 38 държави – 18 европейски, 10 южно- и северноамерикански, 8 азиатски и 2 африкански страни – съюзени в два противопоставящи се военнополитически блока. Групировката на Централните сили обединява Германия, Австро-Унгария, Турция и от есента на 1915 г. България, с обща численост на населението им 159 500 000 души, от които до края на конфликта са мобилизирани 23 000 000 войници. Значително по-многобройна е групата държави, воюващи на страната на Съглашението – Франция, Русия, Великобритания, Белгия, Сърбия, Черна гора, Япония, по-късно се включват Италия, Румъния, САЩ и др. с над 1 391 600 000 души население, от които на фронтовете са изпратени 42 000 000.

* * *

"В Европа светлините угасват" – алегорично изрича Едуард Грей, наблюдавайки изгасянето на лампите в Уайтхол в нощта, в която Великобритания влиза във войната и добавя: "Ние няма да доживеем времето, когато отново ще се включат"³³. Оказва ли се лош пророк английският премиер? Самият той и голямата част от

ръководните фактори във воюващите държави дочакват края на въоръжената авантюра, започнала през юли 1914 г., но омиротвори ли се Европа след Първата световна война?

БЕЛЕЖКИ

¹ По въпросите за историографския дебат и за ценностите на европейското общество в началото на XX век виж: **Спиридонов, В.** Anno Domini 1914. – В: 80 години от Първата световна война. Сб. статии под ред. на Х. Глушков. В. Търново, 2000, с. 73–96.

² За дипломатическите действия и за преследваните от великите сили цели в навечерието на Първата световна война вж. например: **Albertini, L.** The Origins of the War of 1914. 3 Bde. London u. a., 1952 – 1957; **Bosworth, R.** Italy and the Approach of the First World War. London – Basingstoke, 1983; **Geiss, I.** Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Ersten Weltkriegs. München – Wien, 1978; **Joll, J.** The Origins of the First World War. London – New York, 1984; **Keiger, J. F.** France and the Origins of the First World War. London – Basingstoke, 1983; **Koch, H. W.** (Hrsg.) The Origins of the First World War. Great Power Rivalry and German War Aims. London, 1972; **Laqueur, W., G. L. Mosse** (Hrsg.). Kriegsausbruch 1914. München, 1970; **Lieven, D. C.** Russia and the Origins of the First World War. London-Basingstoke, 1983; **Steiner, Z.** Britain and the Origins of the First World War. London, 1977; **Turner, L. C.** Origins of the First World War. London, 1970.

³ **Hötzendorf, Franz Conrad von.** Aus meiner Dienstzeit 1906 – 1918. Bd. III. Wien u. a., 1923. S. 469 f.; Österreich-Ungarns Außenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Äußeren, ausgewählt u. hrsg. von L. Bittner u. a. Bd. VII. Wien-Leipzig, 1930. Dok. N: N: 8951, 8934. По-нататък съкратено ÖUA.

⁴ **Fischer, F.** Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18. Düsseldorf, 1984. S. 47.

⁵ ÖUA. Bd. VIII. Dok. N: 10058; Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914, hrsg. von Graf M. Montgelas u. a. Bd. 1. Berlin, 1921. Dok. N: 13. По-нататък съкратено DD.

⁶ **Ritter, G.** Staatskunst und Kriegshandwerk. Bd. 2: Die Hauptmächte Europas und das Wilhelminische Reich (1890 – 1914). München, 1960. S. 279.

⁷ Julikrise und Kriegsausbruch 1914. Eine Dokumentensammlung, hrsg. von I. Geiss. Bd. 1. Hannover 1963. Dok. N: 15.

⁸ DD. Bd. 1. Dok. N: 7.

⁹ ÖUA. Bd. VIII. Dok. N: 10058.

¹⁰ **Fischer, F.** S. 50–51.

¹¹ ÖUA. Bd. VIII. Dok. N: 10076.

¹² Ebd. Dok. N: 10118; DD. Bd. 1. Dok. N: 49.

¹³ ÖUA. Bd. VIII. Dok. N: 10393.

¹⁴ Текстът на ултиматума е взет от: Konferenzen und Verträge. Vertragsploetz. Handbuch. Teil II. Bd. 3, bearbeitet von H. K. G. Rönnefarth. Würzburg, 1958. S. 447.

¹⁵ DD. Bd. 1. Dok. N: 157.

¹⁶ Ebd. Dok. N: 155.

¹⁷ Ebd. Dok. N: N: 234, 247, 248.

¹⁸ ÖUA. Bd. VIII. Dok. N: 10708.

¹⁹ Ebd. Dok. N: 10656. Вж. също: DD. Bd. 1. Dok. N: N: 258, 265, 19.

²⁰ DD. Bd. 1. Dok. N: 271; DD. Bd. 2. Dok. N: 293.

²¹ DD. Bd. 2. Dok. N: 323.

²² Ebd. Dok. N: 335.

²³ Die Britischen Amtlichen Dokumente über den Ursprung des Weltkrieges 1898 – 1914. Im Auftrage des Britischen Auswärtigen Amtes in elf Bänden, hrsg. von G. P. Gooch u. a. Vom Britischem Auswärtigen Amt autorisierte einzige deutsche Ausgabe hrsg. von H. Lutz. Bd. XI. Berlin, 1938. Dok. N: N: 264, 293; DD. Bd. 2. Dok. N: 373.

²⁴ DD. Bd. 2. Dok. N: 368.

²⁵ Ebd. Bd. 2. Dok. N: N: 395, 396.

²⁶ **Fischer, F.** S. 78–79.

²⁷ Ebd. S. 80–81.

²⁸ Julikrise und Kriegsausbruch 1914. Bd. II. Dok. N: 491.

²⁹ DD. Bd. 3. Dok. N: 562.

³⁰ **Fischer, F.** S. 81.

³¹ **Mai, G.** Das Ende des Kaiserreichs. Politik und Kriegsführung im Ersten Weltkrieg. München, 1993. S. 31 ff.

³² Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte. Bd. 4/1, bearb. von K. D. Erdmann. Stuttgart, 1973. S. 50–51.

³³ Цит. по: **Hobsbawm, E.** Das imperiale Zeitalter 1875 – 1914. Frankfurt a. M., 1995. S. 409.